УДК 883 Ф- 3.06 : 808.4

ПОЛОНІЗМИ У ТВОРАХ ІВАНА ФРАНКА

Ліпкевич І.Г., к. філол. н., доцент

Запорізький державний університет

Вивчення міжмовних контактів завжди належало до найбільш актуальних проблем лінгвістики. Це пояснюється тим, що дослідження взаємовпливів мов, особливо мов-сусідів, сприяє поглибленому розумінню формування, розвитку фонетичних та граматичних явищ відповідної мовної системи.

Однією гранню цієї проблеми, що потребує завершеного вивчення, є українсько-польські мовні зв'язки. Не розкритим у цій галузі залишається такий аспект, як роль західноукраїнських письменників XIX – початку XX століть у процесі українсько-польських мовних контактів, зокрема Івана Франка.

Насамперед треба зазначити, що у художніх творах І. Франка наявна велика кількість полонізмів (як у мові персонажів, так і в авторській). Детальний розгляд їх можливий в обширній фундаментальній праці. Тому в даному дослідженні-спробі необхідними є такі обмеження: розгляду підлягають лише полонізми, наявні в малій прозі І. Франка; у представленні полонізмів переважатиме узагальнений аналіз.

Оскільки тематика Франкових оповідань є різноманітною, використані письменником польські слова відображають різні сфери життя всіх прошарків західноукраїнського населення. Значну частину становлять полонізми, які належать до загальновживаної лексики: дання [3,38] – п.danie – страва; дерга [3,41] – п. derka – попона, товста ковдра; гербата [2,411] – п. herbata – чай; офіцина [2,412; 3,85; 1,236] – п. oficyna – флігель; конфітури [2,433] – п. konfitury – варення; мидниця [2,435] – п. miednica – таз; склеп [2,393] – п. sklep – магазин; хлоп [2,341] – п. chlop – селянин, бідна людина, чоловік; баняк [4] – п. baniak – котел; куфер [2,288] – п. kufer – скриня; шпаковитий [2,296] – п. szpakowity – сивий (похилого віку); шутер [2,315] – п. szuter – щебінка; ладний [2,211] – п. ładny – красивий; живність [2,211] – п. żywność – продукти, їжа; омаста [2,211] – п. omasta – приправа, смалець; шмат [2,236] – п. szmat – частина, смуга, чимало…

Розповіді, пов'язані з роботою, зайнятістю персонажів оповідань, супроводжуються багатьма польськими словами-професіоналізмами: бюровий [2,60] – п. biurowy – канцелярський, конторський; скарбовий [2,61] – п. skarbowy – належний скарбникові; ропа [3,13] – п. гора – гній, або за поясненням автора "рідкий чорний плин з нафтовим запахом, але нездалий до фабрикації нафти, хіба тілько на смар до возів" [3,13] (для порівняння: тільки в цьому невеличкому тлумаченні І. Франка вжито чотири лексеми – полонізми: плин, нездалий, фабрикації, смар); фузль [2,9] – п. fuzel – сивушне масло; примарій [2,38] – п. prymariusz – головний лікар, завідуючий відділенням…

Якщо за змістом твору розповідається про бідних, неосвічених або малоосвічених людей, у ньому знаходимо, як правило, загальновживані слова-полонізми побутового характеру. В оповіданнях, в яких персонажами є освічені люди, наявні польські лексеми на означення абстрактних, наукових реалій, явищ культури: випозичальня [2,35] - п. wypozyczalnia – бібліотека; адоратор [2,44] – п. adorator – поклонник, шанувальник; обсервантка [2,48] – п. obserwant – людина, яка вислуговується, формаліст; поступування [2,51] – п.postępowanie – поведінка, розвиток; нагана [2,60] – п. nagana – догана, постемповець [2,121] – п. postępowiec – прихильник прогресу, прогресивна людина; справоздання [2,140] – п. sprawozdanie – звіт, доповідь; дезидерат - п. dezyderat – вимога, побажання, пропозиція; регулямин [2,189] – п. regulamin – розпорядок; термінувати [2,395] – п. terminować – бути учнем; штука [3,83] – п. sztuka – мистецтво …

У малій прозі І.Франка полонізмами є слова з різних (майже усіх) частин мови. Переважають лексеми самостійних частин мови, таких, як іменники, прикметники, дієприкметники, дієслова, прислівники (вони частково вже представлені). Із займенників-полонізмів знаходимо тільки два: жадний (у значенні жодний) і тамтен (у значенні той) (у різних відмінкових і родових формах). Займенник жадний вжито у більшості оповідань: [2,81; 212; 261; 353], [3,88]… Займенник тамтен зустрічається не так часто: [2,184; 196], [1,227]. Лише один раз зафіксовано полонізм-числівник – шустка [2,389] – п. szóstka – шістка. Досить поширеними в оповіданнях І. Франка є синтаксичні конструкції з прийменником ***о*** та сполучником ***а***. Прийменник ***о*** вживається у значеннях українських ***на***, ***про***, ***в***, ***об***, ***за***: вдаримо о камінь [1,228]; одною о другу [1,256]; забув о знайомих [2,28]; пункт о пів до сьомої [2,33]; опершися о коліна [2,104]; даю о тисячу більше [2,300]; мав о що руки зачепити [2,451]… Польський сполучник *а* виконує

функції українських *і* (*ma)*, *але* : скромно а акуратно [2,37]; тисячі а тисячі [2,100]; німих а не збитих [2,195]; до твердих, а крухих [2,428].

До найбільш поширених в оповіданнях І.Франка лексем- полонізмів належать такі: покій – п. pokój – кімната, розвій – п. rozwój – розвиток, хвилевий – п. chwilowy – миттєвий, (в)стидатися – п. wstydzić się – соромитися, наглий – п. nagły – раптовий, трафлятися – п. trafiać się – зустрічатися, траплятися.

Серед полонізмів значний відсоток належить до пасивної лексики – застарілі слова, історизми, діалектизми : дяс [1,278] – п. dias//ek – заст.. чорт, диявол; офіціал [2,64] – п. oficial – іст. чиновник; антидоти [2,64] - п. antydot – заст. протиотрута; алембік [2,93] –п. alembik – заст. чиста горілка; карабеля [2,122] – п. karabela – іст. крива шабля (парадна); камеральний [2,201] – п. kameralny – заст. королівський, державний; гмін [2,326] – п. gmin – заст. простий народ, натовп; зафантувати [3,44] - п. zafantować – заст. заставити; фармазон [2,331] – п. farmazon – заст. вільнодумець; парох [3,78] –п. paroch – заст. приходський священик, піп (уніатський); лямпарт [3,88] – п. lampart – заст. гультяй, розпусник; цюпасом [3,91] – п. ciupasem – заст. по етапу… Наявність застарілої лексики серед полонізмів свідчить про давнє їх входження у мовлення галичан (згадаймо, що землі Галичини і Волині знаходились під владою Польщі ще з XIV століття).

Крім лексем-полонізмів в оповіданнях І. Франка наявні стійкі сполучення слів - фразеологізмів польського походження: пся кість [1,214]; бути в гонорах [1,223]; робити збитка(и) [3,23; 1,230]; кпи робити [2,215] – насміхатися; дати до пізнання [2,46]; матися спишна [2,326] – потрапити в скрутне становище; як непишні [2,327] – ні з чим; на хибив-трафив [2,62] – навмання; леда хвиля [2,373] – у будь-який момент, ось-ось…

Великий прошарок полонізмів, які мають місце в творах І. Франка, переданий без фонетичних змін: багателя [1,23] – п. bagatela – дрібниця; на причах [1,249] – п. pryczach – нарах; послугачка [2,57] – п. posługaczka – прислуга; скомплікована [2,61] – п. skomplikowana – складна; в сутеренах – п. suterenach – жилих підвальних приміщеннях будинку; пренумерує [2,92] – п. prenumeruje – передплачує… Звуковий склад полонізмів зберігається без змін тоді, коли вони вжиті в початковій формі або коли їх польська фонетична і граматична форми збігаються з українськими. Більша ж частина Франкових полонізмів вводиться в текст оповідань із пристосуваннями до українських мовних норм, із підпорядкуванням українським звуковим та граматичним традиціям.

Серед типових мовних пристосувань польських слів до українських фонетичних і граматичних норм є такі:

1) зміни фонетичного рівня (наближення до традиційної української вимови):

   а) незначні – зміна одного - двох польських звуків: криївка [1,213] – п. kryjówka – схованка; фацеціоніст [2,35] - п. facecjonist – жартівник …;

   б) фонетичні зміни складнішого характеру – заміна більше двох польських звуків, поява нових: передполуденна [2,33] – п. przedpołudniowa – передобідня; дивогляда [2,44] – п. dziwoląga – чудовиська; відтручуєш [2,450] – п. odtrącasz – відштовхуєш, відкидаєш; в біжучім [2,140] – п. bieżącym – у цьому, поточному…;

   в) польські звукосполучення ***ce***, ***ci***, ***cia*** як правило, відтворюються у західноукраїнському мовному вжитку через звукосполучення ***те***, ***ти***, ***та***, ***тя***: властитель [1,217] – п. właściciel – хазяїн; противно [1,252] – п. przeciwnie – навпаки; стратенець [1,276] – п. straceniec – смертник…;

   г) польський звук ***rz*** звичайно передається через (**р)** : пересадних [2,57] – п. przesadnych – перебільшених; припис [2,116] – п. przepis – правило; вахляр [2,358] – п. wachlarz – віяло…;

2) зміни – пристосування на граматичному рівні:

   а) заміна у граматичних формах різних частин мови польських носових звуків ą, ę на укр. букви ю, у: з кратою [1,237] – п. kratą – гратами; ролетою [2,331] – п. roletą – шторою; дробину [2,156] – п. drobinę – частину, крихітку; обсервую [2,53] – п. obserwuję – спотерігаю…;

   б) заміна у відмінкових закінченнях іменників польського голосного е на о : упором [1,259] – п. uporem – впертістю; розривок [2,550] – п. rozrywek – розваг; крайобразом [2,171] – п. krajobrazem – пейзажем…;

   в) заміна у формі родового вдмінка множини іменників чолов.роду закінчення ***–ów*** на ***-ів***: вельонів [2,26] – п. welonów – фати; резонів [2,429] – п. rezonów – впевненості; фацетів [3,95] – п. facetów – типів (знев.) …;

   г) злиття слів у відтворенні польських прислівників, зміна польського прислівникового суфікса ***-е*** на ***–о*** : насерйо [2,143] – п. na serio – серйозно ; попросту [2,95] – п. po prostu – просто; густовно [2,125] - п. gustownie – зі смаком, вишукано; конечно [2,22] – п. koniecznie – обов’язково…

Наслідки значного впливу польської мови на українську спостерігаємо в тому, що й українські слова або запозичені з інших мов часто підпорядковуються польським фонетичним і граматичним нормам: на морков [1,212]; заходового сонця [1,225; 3,96]; надслухав [1,245]; направду [1,261]; на старім гнізді [2,15]; увірили [2,83]; на університет поступаємо [2,350]; вродження [3,91]…

Польські запозичення відзначаються високою твірною активністю в західноукраїнському середовищі. В оповіданнях І. Франка наявні лексеми, утворені від основ полонізмів, які не фіксуються у двохтомному польсько-російському словнику [6]. Такі похідні назви творилися на базі польських, але за допомогою власне українських афіксів, за українськими словотвірними моделями: патичкарня [2,13] – від п. patyk – палка, прут; пришрібовану [1,229] – від п. śruba – гвинт, гайка; слотаві [2,18] – від п. słota – непогода, дощова погода; пенсіонований [2,36] – від п. pensja – платня; інсерує [2,49] – від п. inserat – заст. оголошення в газеті; клапач [2,117] – від п. klapa – розм. невдача; доривкове [2,196] - від п. dorywkami – нерегулярно; затильний [2,284] – від п. tylny – задній…

Отже, навіть неповний перегляд малої прози І.Франка демонструє високу частотність використання автором польських лексичних запозичень. Звичайно, в окремих випадках письменник використовує полонізми із винятковим стилістичним задумом. Але в цілому введення в художній текст полонізмів – це, на нашу думку, намагання автора передати правдивий мовний колорит Західної України кінця XIX – початку XX століть. Польське слово протягом віків звучало поруч з українським, нерідко було назвою реалії, на позначення якої не існувало українського відповідника. Причиною закріплення полонізмів у мовленні галичан у XIX столітті була тодішня система освіти. Підтвердженням останнього є факти про освітянську дорогу самого І.Франка: у школі в селі Ясениці-Сільній, згадує письменник, “вчили від першої класи по-руськи й польськи” [4,12]; тут навчився читати й писати по-українськи, по-польськи…”; у Дрогобицькій гімназії “замість німецької як мову викладання введено польську мову” [4,21]. Пізніше І. Франко працює в польській пресі, пише твори польською мовою. Тобто, польською він володів вільно, аналогічно, як і більшість освічених західноукраїнців. Тому, мабуть, на сторінках Франкових творів знаходимо фрази, речення польською мовою, які автором не перекладаються.

Очевидно, що говорячи про полонізми в українській мові, не можливо обійти такий аспект цієї проблеми, як посередництво польської мови в запозиченнях з інших мов. Ми свідомі того, що не всі слова, представлені нами як полонізми, є такими: не виключено, що деякі з них за походженням не є польськими, потрапили в українську мову лише за посередництвом польської мови. Однак чітке розмежування полонізмів й іншомовних слів, які через посередництво польської з’явились в українській мові, у цій роботі за мету не ставиться. Це пояснюється відсутністю необхідних для цього джерел. За єдиним, хоч і сумнівним, джерелом – трьохтомним “Етимологічним словником української мови” – вирізнено такі іншомовні слова (на літери А-М), які, вважається, ввійшли в українську мову за посередництвом польської і які наявні в оповіданнях І. Франка: замельдуватися [1,265] – з німецької [5,3,234]; здеградований [2,47] – з латинської [5,2,23]; морелі [2,71] –з італійської [5,3,513]; оплікація [2,149] – з латинської [5,1,79]; ліцитація [2,291] – з латинської [5,3,273]; ментор [2,736] – з грецької [5,3,437]; карафка [2,41] – з італійської або французької [5,2,387]; вакації [2,337] – з латинської [5,1,321]; гальба [1,234] – з німецької [5,1,463]; кибель [3,10] – з німецької [5,2,428]…

Проблема повного розрізнення полонізмів та запозичень з інших мов, як і взагалі проблема полонізмів у творах І. Франка, потребує поглибленого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Франко І.Я. Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 17. – 504 с.
2. Франко І.Я. Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 18. – 488 с.
3. Франко І.Я. Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 21. – 501 с.
4. Басс І.І., Каспрук А.А. Іван Франко: життєвий і творчий шлях. – К.: Наукова думка, 1983. – 454 с.
5. Етимологічний словник української мови. – Т. 1-3. – К., 1982-1989.
6. Великий польсько – російський словник. - Т. 1-2. – М., 1988.